

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

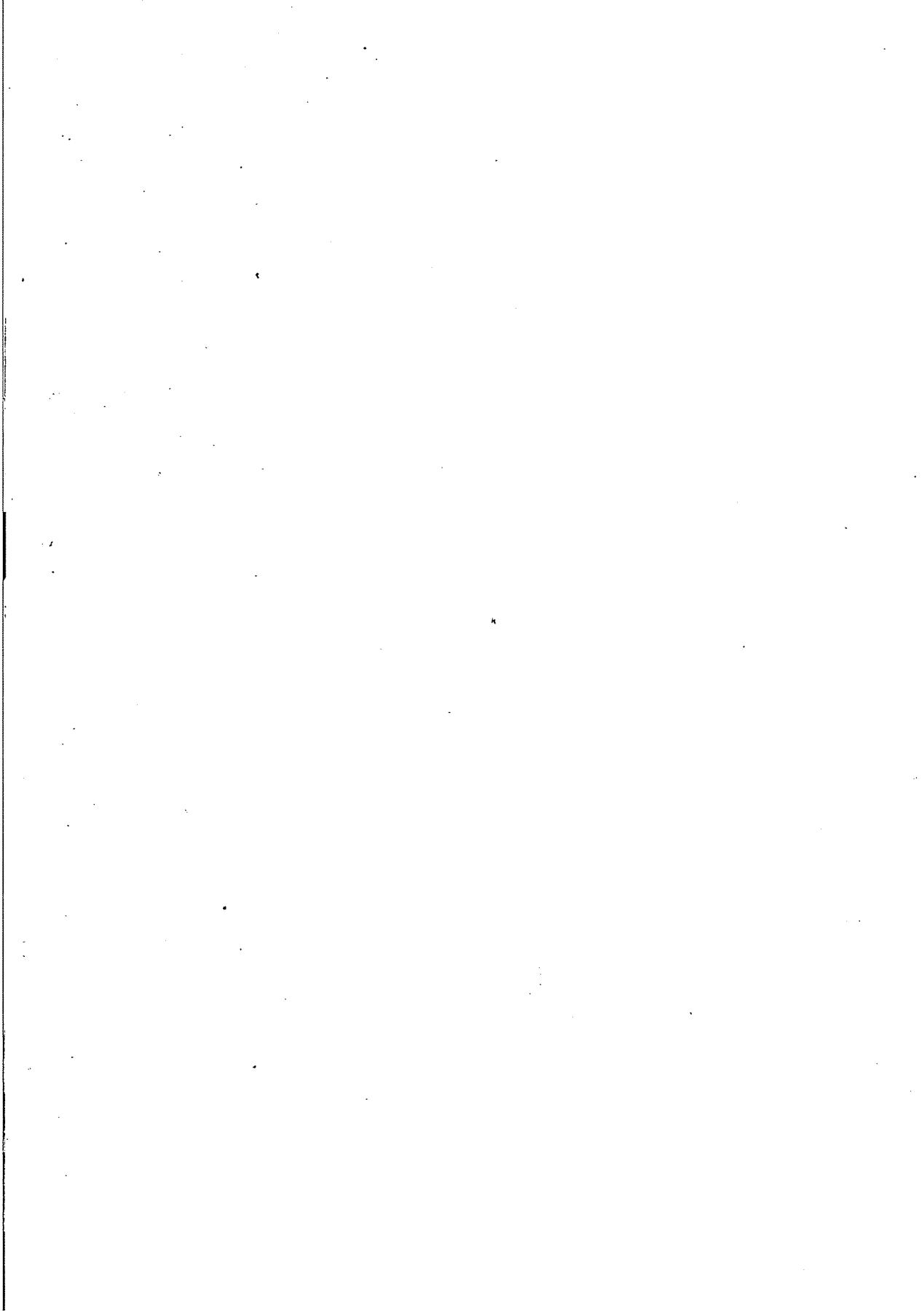
ΓΙΑ ΤΟΝ **ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ
ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟ**

ΑΘΗΝΑ, 22-25 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2012

A N A T Y P O

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΦΙΔΩΝ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2013

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΒΙΑ¹
ΕΝΑΝΤΙΩΣΗ ΣΤΗ ΒΙΑ ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΜΕΤΡΙΟΠΑΘΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΗΠΙΟΤΕΡΩΝ ΜΟΡΦΩΝ ΤΗΣ

Τώρα ακριβώς που το Μέτρο και ο Αθρω-
πισμός κινδυνεύουν όσο ποτέ, μπορούν
και να σωθούν οριστικά παρά ποτέ.

Παν. Κανελλόπουλος, Θα σας πω την αλήθεια,
1945² (1940¹), σελ. 10

Η μελέτη της στάσης του Παν. Κανελλόπουλου απέναντι στην πολιτική βία είναι και σήμερα για τους πολίτες αυτής της Χώρας εξαιρετικά χρήσιμη και επίκαιρη. Χρήσιμη, διότι η στάση αυτή εκπορεύεται από έναν άνθρωπο ο οποίος, έστω και αν δεν τον ευνόησαν οι περιστάσεις να προσφέρει στην Ελλάδα όσα πολλά θα μπορούσε ως προς την άσκηση πολιτικής εξουσίας², όμως είχε ως εφόδια στον ύπατο βαθμό τις δύο βασικές ικανό-

1. Για την έννοια της πολιτικής βίας βλ. γενικότερα και τη μελέτη μου: «Περί πολιτικής βίας από πολίτες στην Ελλάδα σήμερα», περ. Πονικά Χρονικά ΕΒ' 2012, 81-89.

2. Για αποχείς συγκυρίες στη ζωή του Παναγιώτη Κανελλόπουλου ομλεί σε σχετικό έργο του ο Βασ. Μπεκίρης (Ο πολιτικός Παναγιώτης Κανελλόπουλος, Αθήνα: Νέα Σύνορα, 1999, σελ. 383), τονίζοντας ότι «αυτός ο μεγάλος πολιτικός άνδρας, με τα τόσα πολλά και μεγάλα προσόντα, με τις πάμπολες γνώσεις του αλλά και το απαράμιλλο ήθος, υπήρξε άτυχος πολιτικός», και υπενθυμίζοντας τα όσα συνέβησαν με την πρωθυπουργία του Π.Κ. το 1945 και το 1967 και με την ενδεχόμενη πρωθυπουργία του το 1974. Μιαν άλλη εξήγηση για το θέμα δίνει η Ελένη Βλάχου (στον συλλογικό τόμο Μνήμη Παναγιώτη Κανελλόπουλου, Ομιλίες, Μελέτες, Κείμενα, Αθήνα: Γιαλλελής, 1988, με επιμ. Π. Τζαμαλίκου, σελ. 270-273: 272). Όπως σημειώνει εκεί η Ελένη Βλάχου, το ότι ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, παρά τις τόσες αρετές του δεν κυβέρνησε την Ελλάδα, οφείλεται στην έλλειψη εκ μέρους του φιλοδοξίας: «Ο φιλόδοξος πολιτικός σκαρφαλώνει ένα-ένα τα σκαλοπάτια προς την εξουσία. Έργαζεται, μυχθεί, αγωνιά, συγκεντρώνει γύρω του φίλους και σταδιούς χρήσιμους για να υποστηρίξουν τα σχέδιά του, δεν σταματά να ενδιαφέρεται, αποκλειστικά για τον εαυτό του, για το μέλλον του, για τη δόξα του. Ο σεμνός, φιλοσοφημένος, λιτοδίαιτος, σιγομίλητος δάσκαλος, δεν ξεκίνησε ποτέ σ' αυτό τον ανηφορικό δρόμο και δεν είναι δύσκολο να μαντεύσει κανείς γιατί δεν έφθασε ποτέ σε πολιτική κορυφή». Ήπαινίσεται επομένως η Ελένη Βλάχου ότι ο Π.Κ.

τητες που είναι απαραίτητες για την εις βάθος κατανόηση και αντιμετώπιση της πολιτικής βίας: Τον Στοχασμό και τη Δράση, ή, όπως το διετύπωσε παραστατικά ο ίδιος, «τη Μοναξιά και την Πνύκα»³, δηλ. αφενός τη φιλοσοφική οραματική πνευματικότητα ενός διανοούμενου και αφετέρου το πολιτικό αισθητήριο μαζί με το ηδικό ανάστημα ενός δημόσιου άνδρα (πρβλ. και Πλάτωνος *Πολιτεία* 473 D, ως προς το ιδεώδες των βασιλέα-φιλοσόφου που θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι ενσάρκωσε ο Π.Κ.). Επίκαιρη, πάλι, διότι οι σκέψεις του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, διατυπωμένες –όπως θα διαπιστωθεί στη συνέχεια– με τρόπο σταθερό και αταλάντευτο καθ' όλη την πολιτική του σταδιοδομία⁴, διατρέχουνται από μια διαχρονικότητα που τις καθιστά συνεχώς επίκαιρες και τους προσδίδει την ιδιότητα ενός «κτήματος ες αιεί» (πρβλ. Θουκ. Α'22).

δεν ήταν ο συνήθης πολιτικάντης τακτικιστής (politician), που χρησιμοποιεί την πολιτική και την εξουσία ως ιδιοτελές όχημα για να κερδίσει τις επόμενες εκλογές, αλλά ο σοφαρός πολιτικός με στρατηγική σκέψη (statesman), που σκέπτεται για την επόμενη γενεά (για τη γενικότερη αυτή διάκριση τακτικής και στρατηγικής, βλ. π.χ. το έργο μου «Διαχρονικές Αρχές Βυζαντινής Στρατηγικής και Τακτικής», Αθήνα: Ποιότητα, 2012, σελ. 23 επ.). Την εξήγηση αυτή φαίνεται να συμμερίζεται και ο ίδιος ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, όταν στο αυτοβιογραφικό του έργο «Η ζωή μου. Αφήγηση στην Νινέτα Κοντράρου-Ρασσιά» (Αθήνα: Γιαλλελής, 1985, σελ. 168) αναφέρει: «Δεν λογάριασα ποτέ στη ζωή μου τι είναι “σκόπιμο” και “ωφέλιμο” για μένα, υπό την έννοια του προσωρινού ανθέμιτου κέρδους. Θεώρησα πάντα καθήκον μου να παίρνω τη θέση εκείνη, η οποία ανταποκρινόταν στις υπαγορεύσεις της συνειδήσεώς μου» (με παρόμοιο πνεύμα βλ. και τη συνέντευξη του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στον «Ταχυδρόμο» της 29.9.1972, στον τόμο «Τα Δοκίμα», τ. 5, εκδ. Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 2002, σελ. 208 – 212: 211: «Το μόνο ασφαλές κριτήριο επιτυχίας ενός πολιτικού είναι να αδιαφορεί για την επιτυχία του και να επιδιώκει να είναι συνεπής προς τις πεποιθήσεις του». Ενδιαφέρον είναι ότι η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται ώς ένα βαθμό και από τον C. M. Woodhouse, ο οποίος σε ομιλία του για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών την 19.10.1996, επιχειρώντας να εξηγήσει γιατί ο Κανελλόπουλος δεν ανέλαβε την εξουσία κατά τη μεταπολίτευση του Ιουλίου 1974, ενώ μπορούσε, σημειώνει: «Με τη μετριοφροσύνη που τον διέκρινε, (...) ο πατριώτης αυτός πολιτικός αναγνώρισε ότι η κρίση απαιτούσε ισχυρότερη πυγμή και γι' αυτό παρεχώρησε το προβάδισμα στον Καραμανλή» (περ. «Νέα Εστία», Χριστούγεννα 1996, Αφιέρωμα στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, σελ. 48-51: 50, α' στήλη).

3. Παν. Κανελλόπουλος, *Ιστορικά Δοκίμια*, Αθήναι 19792 (α' εκδ. 1975), σελ. 115.

4. Όπως δηλ. προκύπτει από την προσεκτική μελέτη των θέσεων του Π.Κ. για την πολιτική βία κατά τα 50 έτη της ενασχόλησής του με τα δημόσια πράγματα της Χώρας, οι απόψεις του δεν φαίνεται να μεταβλήθηκαν ουσιωδώς στις γενικές τους γραμμές, έστω και αν μετά το 1974 οι πολιτικές του ιδέες διέπονται από ακόμη μεγαλύτερη μετριοπάθεια και αμεροληφία.

1. Η ασυμβατότητα της βίας με την Ελευθερία και τη Δημοκρατία

Κεντρικό πυρήνα της στάσης του Παν. Κανελλόπουλου απέναντι στην πολιτική βία αποτελεί η γενικότερη ιδέα ότι βία και ελευθερία είναι έννοιες εξ ορισμού ασύμβατες και ότι η υποταγή στη βία συμβαδίζει με τη δουλεία. Όπως ειδικότερα επεσήμανε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος σε άρθρο του κατά την περίοδο της Δικτατορίας με τίτλο «Δέσμιοι της εξουσίας»⁵: «Ποιοί έχουν σήμερα, στην Ελλάδα, ελεύθερη συνείδηση; Σύμφωνα με ένα αμάχητο τεκμήριο, όσοι υφίστανται την βία των κρατούντων, ειδικώτερα όσοι την αισθάνονται και δεν την ανέχονται, όσοι δεν θέλουν να είναι δούλοι (...) Και μόνο το γεγονός, ότι δεν ανέχονται την βία, τους εξασφαλίζει τον τίτλο του “πολίτου”, του ημικού απογόνου του Σόλωνος»⁶. Με παρεμφερή τρόπο ο Π.Κ. ήδη από το 1951 είχε με έμφαση υπογραμμίσει ότι με τη βία, την τρομοκρατία, και μέσω αυτών, με τον ολοκληρωτισμό, ο άνθρωπος κινδυνεύει να χάσει «κάθε προσωπικά υπεύθυνο στοιχείο μεσ' στη συνείδησή του, (...) ό,τι ο άνθρωπος μέσα σε χιλιάδες χρόνια μεγάλης και οδυνηρής ψυχικής εμπειρίας ανακάλυψε μέσα του ως λόγο και νόημα του εαυτού του». Ήδη με αυτό το απόσπασμα προκύπτει ότι στη σκέψη του Κανελλόπουλου η βία εξισώνεται περαιτέρω με την τρομοκρατία και τον ολοκληρωτισμό και ότι επομένως η [πολιτική] βία έρχεται σε αντίθεση όχι μόνο με την ελευθερία, αλλ' επιπλέον με την ίδια τη Δημοκρατία, τον Νόμο και τον Διάλογο. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η επισήμανσή του στη Βουλή των Ελλήνων την 17.5.1962⁷: «Δημοκρατία και η εκ μέρους της μειοφυγίας εκβιαστική επιδίωξις λύσεων είναι δύο πράγματα ασυμβίβαστα». Την αντίθεσή του άλλωστε αυτήν προς τη βία και τον ολοκληρωτισμό, ο Π.Κ. την εφάρμοσε απαρέγκλιτα –όπως είναι γνωστό – και στην ίδια του τη ζωή,

5. Στο τέταρτο φύλλο του περ. «Πολιτικά Θέματα» (15 Ιουνίου 1973) και κατ' αναδημοσίευση εις: Δ. Αλικανιώτη [επιμ.], *Κείμενα Παναγιώτη Κανελλόπουλου από τον αγώνα των εναντίον της Δικτατορίας 1967-1974*, Αθήναι: Εκδόσεις Εταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλόπουλου, 1987, σελ. 141 επ. και Παν. Κανελλόπουλου, *Δοκίμια και άλλα κείμενα σαράντα πέντε ετών (1935-1980)*, Αθήναι: Εγνατία, 1980, 221-223:222.

6. Στο έργο του «Ο Εικοστός Αιώνας. Η πάλη μεταξύ ανθρωπισμού και απανθρωπιάς», σελ. 75.

7. Πρακτικά της Βουλής (17.5.1962), σελ. 677, β' στήλη.

πληρώνοντας μάλιστα πάντοτε και το τίμημα είτε με εξορίες είτε και με κατ' οίκον περιορισμούς.

Ομως η αντίθεσή του προς την πολιτική βία έχει ορισμένες αποχρώσεις, τις οποίες αξίζει να μελετήσουμε στη συνέχεια. Κυρίως δηλ. η στάση του Π.Κ. διαφοροποιείται ανάλογα με το εάν πρόκειται για άσκηση πολιτικής βίας σε περίοδο δημοκρατίας ή ανελευθερίας και ανάλογα με το εάν η πολιτική αυτή βία εντάσσεται στην έννοια της λεγόμενης «σκληρής βίας» (hard violence), π.χ. τρομοκρατία, κουκουλοφόροι, μολότωφ, ή της «ήπιας βίας» (soft violence), π.χ. αποκλεισμοί οδών με πορείες διαμαρτυρίας κ.λπ.⁸ Προφανώς στην περίπτωση της βίας κατά ανελεύθερων καθεστώτων ο Π.Κ., συνεπής προς τις ιδέες του υπέρ της ελευθερίας, είναι επιδοκιμαστικός και θεωρεί μια τέτοια βία ως δικαιολογημένη, ενώ, από την άλλη πλευρά, ανοχή φαίνεται να επιδεικνύει σε ορισμένες μορφές ήπιας πολιτικής βίας, κυρίως όταν αυτές εκπορεύονται από νέους ανθρώπους.

2. Το πρόβλημα των τρομοκρατικών ή και «τυφλών» μορφών πολιτικής βίας

Ειδικότερα, όσον αφορά εν πρώτοις εκδηλώσεις πολιτικής βίας σε περίοδο δημοκρατίας, ο Π.Κ. είναι κάθετα αντίθετος με αυτές, όταν προσλαμβάνουν τη μορφή τρομοκρατικών ή άλλων παρεμφερών ενεργειών, ή όταν παρεμποδίζουν την ομαλή λειτουργία των πανεπιστημάτων.

Ετσι, καταδικάζει με τον πλέον εμφατικό τρόπο τρομοκρατικές ενέργειες, όπως ο εμπρησμός καταστημάτων στο κέντρο της Αθήνας κατά την περίοδο 1980-1981, αλλά και την δολοφονία του πρώην Ιταλού Πρωθυπουργού Άλντο Μόρο το 1978. Συγκεκριμένα, ήδη κατά την πρώτη φάση αυτών των βομβιστικών επιθέσεων (εμπρησμός των καταστημάτων «Μινιόν» και «Κατράντζος»), ο Π.Κ. εδήλωσε στη Βουλή την 19.12.1980: «Αυτονόητο είναι ότι όλοι καταδικάζουμε αυτό το οποίο συνέβη»⁹. Μετά όμως και τον δεύτερο κύκλο των εν λόγω επιθέσεων (εμπρησμός των καταστημάτων «Κλαουδάτος» και «Ατενέ»), ο

8. Πρβλ. τη μελέτη μου «Περί πολιτικής βίας από πολίτες στην Ελλάδα σήμερα», περ. *Ποινικά Χρονικά ΞΒ'* 2012, 81-89: 82 επ., όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

9. Συνεδρίαση Βουλής της 19.12.1980, Πρακτικά, σελ. 2657, β' στήλη.

Π.Κ. προχώρησε παραπέρα, υπογραμμίζοντας την 9.6.1981 στη Βουλή με δραματικό τόνο¹⁰: «Κυρίες και κύριοι, αρχίζει η χώρα μας η ηλιόλουστη, κάπως να σκοτεινιάζει». Και προσθέτοντας¹¹: «(...) Με τις ενέργειες αυτές προσβάλλεται όχι μόνο η Δημοκρατία, προσβάλλεται όχι μόνο ο ήρεμος βίος των Ελλήνων (...), αλλά προσβάλλεται το ίδιο το ήδος και ο ίδιος ο χαρακτήρας των Ελλήνων. Γι' αυτό επισημαίνω την ανάγκη να καταβληθεί κάθε προσπάθεια για την ανακάλυψη των ενόχων».

Εξάλλου, στη Βουλή την 10.5.1978¹² ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος καυτηρίασε με καταγγελτικό τρόπο τη «σαδιστική διαδικασία» που ακολουθήθηκε από τους απαγωγείς και δολοφόνους του Άλντο Μόρο έως την εκτέλεσή του, χαρακτηρίζοντας αυτή τη δολοφονία ως «πλήγμα για τον πολιτισμό, πλήγμα γενικότερα όχι μόνο για την Ιταλία, αλλά για όλους τους ελεύθερους ανθρώπους που αισθάνονται αυτή τη στιγμή βαθύτατο πένθος και βαθύτατη θλίψη».

Καταδικάζει επίσης ο Π.Κ. ως αντιδημοκρατικά τα έκτροπα διαδηλώσεων με πυρπολήσεις καταστημάτων, οδοφράγματα, πετροπόλεμο, σπάσιμο βιτρίνας κ.λπ.¹³. Π.χ., με αφορμή τα βίαια επεισόδια της

10. Συνεδρίαση Βουλής της 9.6.1981, Πρακτικά, σελ. 6917, β' στήλη.

11. Αυτόθι, σελ. 6918, α' στήλη.

12. Πρακτικά, σελ. 3033, α' στήλη.

13. Έτσι με αφορμή τα όσα συνέβησαν μετά την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου τον Ιούλιο 1965, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ετόνισε στη Βουλή (Συνεδρίαση Βουλής της 2.8.1965, Πρακτικά, σελ. 15, β' στήλη και σελ. 59, β' στήλη, και Συνεδρίαση της 4.8.1965, Πρακτικά, σελ. 87, α' στήλη) ότι τα έκτροπα αυτά εκπορεύονται όχι από τον λαό, αλλά από τον «όχλο», από «ωργανωμένα στίφη» και «μπουλούκια», και ότι «ο κ. Γ. Παπανδρέου ανεχόμενος όσα γίνονται έξω του Κοινοβουλίου δολαροφονεί απόψε την Δημοκρατίαν» (Συνεδρίαση της 4.8.1965, αυτόθι). Σε ανάλογα συμπεράσματα για την τακτική αυτή του Γ. Παπανδρέου να ενθαρρύνει εκδηλώσεις «λαϊκής αγανάκτησης» (με ή χωρίς εισαγωγικά!) προκειμένου να ενισχύει τον νέο «ανένδοτο» αγώνα του κατά την περίοδο των «Ιουλιανών» καταλήγει και ο Σόλων Γρηγοριάδης (*Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας*, τόμ. 7, Αθήνα: Χ.Κ. Τεγόπουλος, 2011, σελ. 176 –πρβλ. και Σπ. Λιναρδάτου, *Από τον εμφύλιο στη Χούντα, τ. Δ'*, 1963-1967, Αθήνα: Το Βήμα – βιβλιοθήκη, 2010, σελ. 590-591). Πρόσθετε μάλιστα ο Π.Κ. την 4.8.1965 στη Βουλή (σελ. 89, β' στήλη) ότι «Το τέρας της αναρχίας, των εξαλλων παθών και της εμφυλίου διαιμάχης έχει ρίψει ήδη (...) την φοβεράν σκιάν του επί της Χώρας» και, αργότερα, ότι «αυτή η προσπάθεια να καταδειχθή ο νόμος ανίσχυρος, το Κράτος ανύπαρκτον, το Κράτος της Δημοκρατίας ανύπαρκτον, αυτός είναι ο μεγάλος κίνδυνος (...). Πρέπει να σταματήση το φαινόμενον αυτής της ασυδοσίας» (Συνεδρίαση Βουλής της 23.9.1965, Πρακτικά, σελ. 245, α' στήλη).

17.11.1980, ο Π.Κ. επεσήμανε μετά 5 ημέρες στη Βουλή, ότι η Αστυνομία είχε καθήκον να επέμβει εγκαίρως, καθώς «δεν ήταν επιτετραμμένο να αφεθούν αυτοί οι 200 [ταραχοποιοί] να προβούν στη ρίψη βομβών και στην καταστροφή προδημητών, μπροστά στα Δικαστήρια...»¹⁴.

Τέλος καταδικάζει τις ακρότητες από μερίδα φοιτητών που, εκμεταλλεύμενοι την έννοια του ασύλου, κάνουν καταλήψεις στα πανεπιστημιακά κτίρια, αναγράφουν υβριστικά συνθήματα στους τοίχους αυτών των κτιρίων, βιαιοπραγούν μεταξύ τους και συμπεριφέρονται με σκαϊότητα στους καθηγητές τους. Θεωρεί ο Π.Κ. ότι τέτοιες ενέργειες «τυφλής» πολιτικής βίας σε περίοδο Δημοκρατίας, οπότε υπάρχουν πλήθος άλλων τρόπων για εκδήλωση μιας υπαρκτής ή νομιζόμενης λαϊκής δυσφορίας, δεν δικαιολογούνται¹⁵.

Έτσι, την 22.11.1980 ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος¹⁶ διεκήρυξε στη Βουλή ότι: «Ούτε η κατάληψη Πανεπιστημιακών Σχολών, όταν λειτουργεί Δημοκρατικό Πολίτευμα, που εκτρέπει όλες τις άλλες εκδηλώσεις, είναι πράξη ηρωική, ούτε ο συνδυασμός της ιερής επετείου του Πολυτεχνείου με πολιτικά, διχαστικά και φανατικά διχαστικά συνθήματα, είναι γενναία πολιτική ενέργεια. Είναι ενέργεια εις βάρος της νεολαίας». Επίσης και λίγο αργότερα, την 20.12.1980, από το ίδιο αυτό βήμα της Βουλής, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος επόνισε¹⁷: «Το άσυλο πρέπει να το σέβονται πρώτοι απ' όλους οι σπουδαστές. Και πρώτη εκδήλωση του σεβασμού είναι να μη πιάνουν ξύλα και να κτυπάνε οι μεν τους δε, να μη κατεβάζουν τους καθηγητές και επιμελητές από την θέση τους, να μη

14. Συνεδρίαση Βουλής της 22.11.1980, Πρακτικά Βουλής, σελ. 1599, β' στήλη.

15. Σχετικό είναι και το σχόλιο του Π.Κ. σε σχέση με τα τα βίαια επεισόδια που έγιναν κατά την πορεία για το Πολυτεχνείο την 17.11.1980 (Συνεδρίαση Βουλής της 22.11.1980, Πρακτικά, σελ. 1598, β' στήλη in fine): «Αντίσταση είναι νοητή μόνο κατά της βίας. Φοβούμαι ότι πολλοί νέοι που τα αγνά τους ιδεολογικά κίνητρα δεν αμφισβητώ διόλου, συγχέουν την αντίσταση με την αντιπολίτευση μέσα σε ένα δημοκρατικό καθεστώς». Επίσης και λίγο αργότερα, την 9.6.1981, εξ αφορμής των τρομοκρατικών εμπρησμών στα καταστήματα «Κλαουδάτος» και «Ατενέ», ο Π.Κ. δήλωσε: «Όταν (...) οι συνθήκες είναι ειρηνικές, όταν περνάμε μια περίοδο ειρήνης εσωτερικής και εξωτερικής, αυτού του είδους οι τρομοκρατικές ενέργειες, που δεν είναι απλώς συνδεδεμένες με πρωτοβουλίες απόμων, πρέπει να μας εμβάλλουν σε μεγάλη ανησυχία».

16. Πρακτικά, σελ. 1601, α' στήλη.

17. Πρακτικά, σελ. 2772, α' και β' στήλες.

καταλαμβάνουν τις Σχολές, να μη ματαιώνουν τη λειτουργία των Α.Ε.Ι., όσο δίκαια και σωστά και αν είναι τα αιτήματα, τα οποία τους κάνουν να εξεγείρονται (...). Αν περιμένουμε να γίνουν όλα αυτά [δηλ. να πραγματοποιηθούν όλα τα αιτήματά τους], για να σταματήσουν οι καταλήψεις των σχολών, τότε είναι σαν να θέλουν [οι σπουδαστές] να ματαιωθεί και ο σκοπός για τον οποίον αγωνίζονται, η βελτίωση δηλαδή της ανωτάτης παιδείας». Επίσης, στην ίδια αυτή συνεδρίαση¹⁸ απηύθυνε και μιαν έκκληση: «Πρέπει (...) κύριοι συνάδελφοι, και σεις και η Κυβέρνηση, και όλα τα Κόμματα να δώσετε εντολή στις νεολαίες σας, να σταματήσουν το μουτζούρωμα των τοίχων. Όποιος μουτζουρώνει τους τοίχους, τελικά μουτζουρώνει τον εαυτό του».

3. Η σημασία της μετριοπάθειας και της διασφάλισης του Μέτρου στη δημόσια ζωή

Οσον αφορά όμως τις ηπιότερες μαρφές πολιτικής βίας, τη στάση του Π.Κ. προσδιόρισε η γενικότερη μετριοπάθειά του στις ιδέες και την εν γένει συμπεριφορά του¹⁹, καθώς και η αντίθεσή του στους παραγόντες που εξαθρούν στη βία, κυρίως δηλαδή στη μισαλλοδοξία, τον φανατισμό και τις ακρότητες των ιδεολογιών, προφανώς λόγω και των οδυνηρών βιωμάτων του από τους εθνικούς διχασμούς Βενιζελικών/ Κωνσταντινικών και, αργότερα, Δεξιών/ Αριστερών. Ο ίδιος ο Π.Κ., στα Ιστορικά του Δοκίμια για την προϊστορία της 21.4.1967 και για την Εθνική Αντίσταση²⁰, δράττεται της ευκαιρίας να παραθέσει και αρκετά ψήγματα προσωπικών εξομολογήσεων για τη μετριοπαθή και ισορροπημένη, όπως έκρινε, προσωπικότητά του. Αναφέρει, έτοι: «Επίστευα πάντοτε, ότι ο φανατισμός είναι ασυμβίβαστος με το συμφέρον και με το πνεύμα της Δημοκρατίας. Επειδή πιστεύω αληθινά στην Δημοκρατία, είμαι αντιφανατικός (σελ. 93). «Αυτόν τον τίτλο –τον τίτλο του ανθρώπου, που του

18. Πρακτικά, σελ. 2773, α' στήλη.

19. Όπως παρατήρησε ο Κωνσταντίνος Καλλίας σε ομιλία του για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, εφεξής: Π.Κ. (στον συλλογικό τόμο *Μνήμη Παναγιώτη Κανελλόπουλου*, 1988, ανωτ., σημ. 2, 147-154: 149), ο Π. Κ., «γενικότερα διακήρυξε μια πολιτική ιδεολογία μέτρου, πολιτικής και κοινωνικής μεσότητας, προοδευτικού κέντρου».

20. Ιστορικά Δοκίμια, Αθήναι 1979² (α' εκδ. 1975).

ταιριάζει ο διάλογος – τον κατέχω. Ακόμα και σε συνεδριάσεις κομματικών κοινοβουλευτικών ομάδων δεν γνωρίζω, αν υπάρχει άλλος πολιτικός ηγέτης, που να έχει επιτρέψει τον διάλογο, δηλαδή και τον αντίλογο, όσο το έχω πράξει εγώ, που όχι μόνο τον επέτρεπα πάντοτε, αλλά και τον ενεθάρρυνα» (σελ. 72). «Κατεχόμουν – και κατέχομαι – από δημοκρατικό πάθος. Άλλα δεν επέτρεψα ποτέ να διαστραφεί το πάθος αυτό μέσα μου και να γίνει εμπάθεια» (σελ. 207).

Η μετριοπάθεια και η «αντιφανατική» του ιδιοσυγκρασία ώθησαν επιπλέον τον Π.Κ. να θεωρήσει την ύπαρξη του Μέτρου ως μία από τις κυριότερες προϋποθέσεις για ομαλή συμβίωση στις ανθρώπινες σχέσεις²¹, κυρίως στη δημόσια ζωή, την δε απόκλιση από το Μέτρο ως βασική αιτία διάσπασης της κοινωνικής συνοχής και ως το μεγάλο πρόβλημα των Ελλήνων, που οδηγεί σε συνεχείς αδελφοκτόνες συγκρούσεις²².

Η έλλειψη Μέτρου εμπόδισε έτσι, κατά τον Π.Κ., τους αρχαίους Έλληνες να γίνουν κύριοι του κόσμου, καθώς δεν μπόρεσαν να κυριαρχήσουν πρώτα στον εαυτό τους²³, όπως αντίστοιχα και οι σύγχρονοι Έλλη-

21. Το Μέτρο για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο αποτελεί όντως θεμελιώδες στοιχείο της κοσμοθεωρίας αλλά και του εν γένει τρόπου σκέψης και δράσης του. Όμως για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, όπως το διευκρίνισε και ο ίδιος στο σχετικά άγνωστο έργο του «Θα σας πω την αλήθεια. Μια ιδεολογική πολιτική ομολογία», «Αθήναι, 1945² (α' έκδ. 1940 με το φευδώνυμο Παναγιώτης Καρυστινός), σελ. 28, «η ιστορία ζητάει το μέτρο όχι σαν μηχανικό άθροισμα, σαν ένα μηχανικό συνδυασμό των άκρων, αλλά σαν την άρση ακριβώς των άκρων». Παρόμοια, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος σε κείμενά του του 1943, χαρακτηρίζει το κόμμα του Μέτρου και εξηγεί ότι με τον όρο αυτό δεν υπονοεί τον μέσο όρο ή το μέτρο ή τη βολική χρυσή «μέση», αλλά ότι πρόκειται για μια επαναστατική πρωτοβουλία, που έχει στόχο την προβολή των πνευματικών ανθρώπων στη δημόσια ζωή – βλ. Χρ. Α. Μούλια, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος*, Αθήνα: Α. Α. Λιβάνης, 2009, σελ. 139. Όμως η αντιληφθη αυτή του μέτρου και της ισορροπίας φαίνεται να διαποτίζει και έναν άλλο σημαντικό ομοιδεάτη του Π.Κ., τον Κωνσταντίνο Τσάτσο, ο οποίος σε άρθρο του στην εφημ. «Ακρόπολις» της 24.5.1966 διακηρύσσει ότι βασικός όρος της Δημοκρατίας είναι η επιστροφή στο μέτρο, στην ευπρέπεια, στην εντιμότητα και στον σεβασμό των αντιπάλων, στο δημοκρατικό ήθος δηλαδή, το οποίο είχε πληγεί από τον «ανένδοτο αγώνα» (...) – βλ. Δέσπ. Ι. Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, Αθήνα: Σαββάλας, 2006, σελ. 267 και σημ. 298.

22. Δεν είναι τυχαίο, όπως εύστοχα παρατήρησε ο Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος στον επικήδειό του για τὸν Παναγιώτη Κανελλόπουλο (βλ. τον συλλογικό τόμο *Μνήμη Παναγιώτη Κανελλόπουλον*, οπ. π., σημ. 2, σελ. 33-37:36), ότι ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος εγκαίνιασε την πολιτική του δράση με σύνθημα «την υπερνίκηση του εθνικού διχασμού».

23. Από τον Μαραθώνα στην Πύδνα, Αθήναι 1963, σελ. 1180.

νες αυτοκαταστρεφόμαστε, διότι «μεταβάλλουμε τις διαφορές των απόφεύν μας, τις αντιθέσεις τις πολιτικές, σε αλληλοσπαραγμό»²⁴.

Παρόμοια και στη μνημειώδη ομιλία του για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης την 17.8.1985²⁵, ο Π.Κ. κατέθεσε μια πραγματική μαρτυρία ψυχής κατά του εθνοκτόνου διχασμού: «Όπως στο 1821 οι μεγάλες ώρες επισκιάστηκαν (...) από την διχόνοια, που τόσο κατεδίκασε ο Διονύσιος Σολωμός, από την φοβερή διχόνοια που έκανε τους ήρωες να αλληλοσκοτώνονται, να φυλακίζει ο ένας τον άλλον και τους έκανε στην πιο κρίσιμη ώρα, όταν αποβιβάζόταν ο Ιμπραήμ στο Μοριά, να είναι διχασμένοι και σχεδόν άσπλοι, όπως λοιπόν τότε επισκιάστηκαν οι μεγάλες ώρες με τις διαιρέσεις και τους διχασμούς, έτσι και στα έτη 1915-22 και 1941-44, οι μεγάλες ώρες επισκιάστηκαν πάλι από δραματικές διενέξεις και από τραγικές πράξεις. Τραγικές είχα ονομάσει τότε τις παραλείψεις ορισμένων Κομμάτων».

Γι' αυτό και στην ομιλία του κατά τις προγραμματικές δηλώσεις της πρώτης κυβέρνησης Α. Παπανδρέου την 23.11.1981²⁶, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος μεταξύ άλλων κατέθεσε και τις ακόλουθες υποθήκες για τις τωρινές και μέλλουσες γενεές: «Πρέπει και έξω να δώσουμε τον τόνο της ηρεμίας, της ομόνοιας, της ομοψυχίας. Ομοψυχία δεν σημαίνει έλλειψη αντιθέσεων, (...) αλλά να υπάρχει σ' όλα τα Κόμματα και στα στελέχη και στη βάση όλων των Κομμάτων η πεποίθηση ή μάλλον η συνείδηση, ότι ανήκουν στην ίδια μερίδα, στην ίδια Πατρίδα, στην Ελλάδα»²⁷.

24. Συνεδρίαση Βουλής της 8.2.1978, Πρακτικά, σελ. 940, β' στήλη.

25. Συνεδρίαση Βουλής της 17.8.1982, Πρακτικά, σελ. 642, α' στήλη.

26. Συνεδρίαση Βουλής της 23.11.1981, Πρακτικά, σελ. 39, α' στήλη – βλ. και Θεόδ. Εύδη, Η πολιτική παρουσία του Π. Κανελλόπουλου, στον συλλογικό τόμο *Τετράδια Ευθύνης*, τχ. 17, Θέσεις για τον Παν. Κανελλόπουλο. Τιμή στα Ογδοντάχρονά του, Αθήνα 1982, σελ. 128-135: 130, όπου και υλικό για τις εδώ περαιτέρω αναπτύξεις. Κατά την έρευνα του κοινοβουλευτικού αυτού υλικού σημαντική υπήρξε η βοήθεια που μου προσέφερε ο υπάλληλος της Βιβλιοθήκης της Βουλής κ. Γεώργιος Αξιώτης.

27. Χαρακτηριστική είναι εδώ και η επισήμανση του Παν. Φωτέα (στο έργο του: *Μορφές Ελλήνων. Δοκίμια*, Αθήνα: Εκδ. «Αστέρος», 19892, 61-68: 62-63), ότι ήδη με την πανεπιστημιακή του διδασκαλία ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος «προσπαθεί από το πρίσμα της φιλοσοφίας, να συνταιρίζει τις αντιθέσεις και να καθοδηγήσει τη νεολαία προς την ψυχραιμία, που βέβαια, δεν αναιρεί τον αγώνα, αλλά καταργεί την αγριότητα».

Επίσης, κατά τον Π.Κ., σε ομιλία του στη Βουλή την 26.2.1981²⁸, «Η δημοκρατία χρειάζεται πολιτικούς άνδρες που άσχετα από τις πολιτικές τους πεποιθήσεις και παρ' όλες τις μεταξύ τους αντιθέσεις, να αισθάνονται δημοκρατική αλληλεγγύη και να μην οδηγούν ποτέ την Χώρα σε ακρότητες».

Αυτή η γενικότερη μετριοπάθεια και πραότητα που διέκριναν τον Π.Κ. στις ιδέες του και στην εν γένει συμπεριφορά του²⁹ και που αποτελούν άλλωστε, ήδη κατά την αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων, συστατικό στοιχείο της ίδιας της Δημοκρατίας³⁰, είχαν ως αποτέλεσμα δύο ειδικότερα στοιχεία που επέδρασαν στη στάση του Π.Κ. απέναντι στις ηπιότερες μορφές πολιτικής βίας: Αφενός την προσπάθειά του να είναι κατά το δυνατόν αντικειμενικός και να βλέπει όλες τις πλευρές ενός προβλήματος. Και αφετέρου την τάση του να εξετάζει αυτές τις μορφές συμπεριφοράς υπό το πρίσμα της επιείκειας, κυρίως όταν πίστευε ότι η δυναμική αντιμετώπιση της βίας θα μπορούσε να οδηγήσει στην περαιτέρω κλιμάκωσή της.

4. Η μετριοπάθεια ως παράγοντας αμεροληφίας στις πολιτικές συγχρούσεις

Ως προς την εν γένει προσπάθεια του Π.Κ. να είναι αμερόληπτος και αντικειμενικός κατά τη διερεύνηση ενός ζητήματος, χαρακτηριστικές είναι ορισμένες δηλώσεις στις οποίες προέβη κατά καιρούς. Εποι,

28. Συνεδρίαση Βουλής της 26.2.1981, Πρακτικά, σελ. 4301, β' στήλη.

29. Συνεπεία αυτής της τάσης του για μετριοπάθεια, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ποτέ δεν αρνήθηκε να θεωρεί ως «πάρα πολύ εγκάρδιους φίλους» τους περισσότερους πολιτικούς του αντιπάλους, όπως π.χ. τον Γεώργιο Παπανδρέου, με τον οποίο άλλωστε τον συνέδεαν οι κοινοί αγώνες κατά των δεξιών και αριστερών ολοκληρωτισμών (Συνεδριάσεις Βουλής της 8.2.1978, Πρακτικά, σελ. 941, α' στήλη και της 1.11.1978, Πρακτικά, σελ. 315, β' στήλη). Όμως και αντίστροφα οι πολιτικοί του αντίπαλοι (π.χ. Λεωνίδας Κύρκος και, σε μικρότερο βαθμό, Ηλίας Ηλιού) κατά κανόνα ομίλησαν γι' αυτόν με ιδιαίτερα θερμό τρόπο – βλ. Τετράδια Ευθύνης, τχ. 17, 1982: Θέσεις για τον Παν. Κανελλόπουλο, όπ. π., σημ. 11, σελ. 74-78 και 15-22, όπου κείμενα του Λ. Κύρκου και του Ηλ. Ηλιού, αντιστοίχως, για τον Π.Κ.).

30. Βλ. π.χ. Δημοσθένη στον λόγο του *Κατά Τιμοκράτους*, 69 και 163, όπου η Δημοκρατία χαρακτηρίζεται ως πολίτευμα της μετριοπάθειας και της πραότητας –πρβλ. το έργο μου *Κλασικά Ιδεώδη για μια Σύγχρονη Παιδεία*, Αθήνα: Ροές, 2009, σελ. 41.

την 8.2.1966 στη Βουλή είπε: «Συνηθίζω να είμαι όσο το δυνατόν περισσότερον αντικειμενικός και να βλέπω τα προβλήματα ως προβλήματα τα οποία έχουν πάντοτε δύο πλευράς»³¹: Επίσης, στα προαναφερθέντα «Ιστορικά Δοκίμια» του 1979³², επισημαίνει επιγραμματικά, σε σχέση με την Εθνική Αντίσταση: «Κανένα φως δεν μπορεί να φωτίσει αληθινά την περίοδο εκείνη των ηρωισμών και φλιβερών εμφύλιων συγκρούσεων [της Εθνικής Αντίστασης], αν δεν διαθλασθεί και δεν αποδώσουν οι ακτίνες του τα χρώματα της ίριδος. Κάθε μονόχρωμη ερμηνεία είναι εσφαλμένη». Ακόμη, σ' ενα γενικότερο επίπεδο, αποκαλυπτικές είναι οι αυτοβιογραφικές του εκμυστηρεύσεις, στο γνωστό σημείωμά του προς το τέλος του έργου «Θέσεις για τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο»³³, το 1982, δηλ. 4 χρόνια πριν από τον θάνατό του: «Διδάχθηκα πολλά, προπάντων την καρτερία και την ανεκτικότητα. Κατάλαβα γρήγορα, από το 1924, ότι και στις εμφύλιες έριδες καμιά πλευρά δεν έχει —μόνη αυτή— δίκιο ή, αυτό είναι απόλυτα βέβαιο, ότι και στις δύο πλευρές υπάρχουν καλοί και κακοί, τίμιοι και ασυνείδητοι, ανιδιοτελείς και έμποροι των εμφύλιων παθών. Όταν οι εμφύλιες έριδες έφθασαν σε αιματηρή σύγκρουση, πήρα θέση, τάχθηκα με την μια από τις δύο πλευρές, όχι μόνο παθητικά, αλλά ενεργά και υπεύθυνα. Πριν μου το διδάξει αυτό ο Σόλων³⁴, μου το είχε επιβάλει η ίδια μου η συνείδηση. Άλλα, βοηθημένη από τη βαριά μυήμη των εφηβικών και πρώτων ώριμων χρόνων της ζωής μου, η συνείδησή μου με εδίδαξε επίσης, ότι οφείλω, όταν κοπάξει η θύελλα, να ατενίζω και τους χτεσινούς αντιπάλους με κατανόηση και με πνεύμα αμεροληψίας, να σέβομαι και τις δικές τους θυσίες, να καταλογίζω λάθη ή και αδικίες όχι μόνο σ' εκείνους, αλλά και στον εαυτό μου. Και τώρα

31. Συνεδρίαση Βουλής της 8.2.1966, Πρακτικά, σελ. 882, β' στήλη.

32. Σελ. 222.

33. Τετράδια Ευθύνης, τχ. 17, 1982, σελ. 190. Υπενθυμίζεται ότι αυτοβιογραφικό χαρακτήρα έχει επίσης, μ.ά., και η μελέτη του Π.Κ. «Heidelberg. Ο χρυσός κρίκος του πνευματικού μας δεσμού», η οποία δημοσιεύθηκε στον Τιμητικό Τόμο «Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Τσάτσο», Αθήναι: Α.Ν. Σάκκουλας, 1980, σελ. 1-160 και κατ' αναδημοσίευση στον δεύτερο τόμο του έργου «Τα Δοκίμια», Αθήνα: εκδ. Εταιρείας Φίλων Παν. Κανελλόπουλου, 2002, σελ. 372-598.

34. Βλ. Αριστοτέλους, *Αθηναίων Πολιτεία*, VIII.5 – πρβλ. αυτόθι XII και *Επιτάφιο Περικλέους*, Θουκυδ. B' 40.

που η μνήμη μου πλησιάζει στο όριο, που –είτε το θέλω είτε όχι– θα απαλλαγεί για πάντα από κάθε βάρος, θεωρώ χρέος μου να αγωνισθώ, όσον καιρό μου το επιτρέπει ακόμα ο Θεός, για την αποτροπή ενός νέου εθνικού διχασμού, που τον αισθάνομαι να υποβόσκει στις ψυχές πολλών Ελλήνων.»³⁵

Η προσπάθεια αυτή του Π.Κ. για αμεροληφία και αντικειμενικότητα φαίνεται και στον ακριβοδίκαιο τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε τυχόν αυθαίρετες ενέργεις της αστυνομίας στη διάρκεια διαδηλώσεων ή άλλων πολιτικών εκδηλώσεων.

Συγκεκριμένα, αξιολογώντας ορισμένα γεγονότα πολιτικής βίας που σημειώθηκαν στις αρχές του 1966, ο Π.Κ.³⁶, σε αγόρευσή του στη Βουλή την 8.2.1966, αφενός θεώρησε ότι «η Αστυνομία (...) ώφειλε να πράξῃ εν ονόματι του Νόμου της Δημοκρατίας το καθήκον της» και να αμυνθεί «κατ’ εκείνων, οι οποίοι επεχείρησαν να παραβούν τον Νόμον της Δημοκρατίας και να επιτεθούν...», αφετέρου όμως παραδέχθηκε ότι «κακώς επροχώρησεν η Αστυνομία μέχρι του σημείου να εισέλθη εις το Πανεπιστήμιον...».

Παρόμοια και σε σχέση με τα γεγονότα της 17.11.1980³⁷, ο Π.Κ., 5 ημέρες αργότερα, έχοντας ήδη καταδικάσει, όπως αναφέρθηκε ήδη ανωτέρω, τα έκτροπα που συνέβησαν κατά την πορεία του Πολυτεχνείου, πρόσθεσε στη Βουλή και τα εξής: «Αλλά δεν αδυνατίζουμε με τα λόγια μας την Αστυνομία, αν πούμε ότι οι πράξεις αυτές των τριών-τεσσάρων [αστυνομικών που βιαιοπράγησαν μέχρι θανάτου κατά διαδηλωτών] ήταν πράξεις απάνθρωπες (...). Η Δημοκρατία είναι και πρέπει να είναι Κράτος ισχυρό, αλλά πρέπει επίσης να έχει ανθρωπιά».

35. Με ανάλογο τρόπο διατυπώνει τη σκέψη του ο Π.Κ. ήδη στο έργο του «Ο Χριστιανισμός και η Εποχή μας. Από την Ιστορία στην Αιωνιότητα», κεφάλαιο τρίτο, αρ. 9., α' έκδ. 1953, σελ. 65-66 και γ' έκδ. από το Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 2004, σελ. 104-105.

36. Συνεδρίαση Βουλής της 8.2.1966, Πρακτικά σελ. 888, α' στήλη.

37. Συνεδρίαση Βουλής της 22.11.1980, Πρακτικά, σελ. 1600, β' στήλη.

5. Η μετριοπάθεια ως θεμέλιο διαλαχτικότητας στην αντιμετώπιση της ήπιας πολιτικής βίας

Ταυτόχρονα ο Π.Κ. πίστευε, λόγω της μετριοπαθούς ιδιοσυγκρασίας του, ότι η αντιμετώπιση ήπιων μορφών πολιτικής βίας θα πρέπει να γίνεται με περίσκεψη και χωρίς αλόγιστη προσφυγή σε κατασταλτικά μέτρα.

Χαρακτηριστική είναι εδώ η επισήμανση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου (στην προαναφερθείσα Συνεδρίαση Βουλής της 8.2.1966³⁸), ότι: «Ο νόμος της Δημοκρατίας περιέχει βεβαίως ως συστατικόν στοιχείον του και την επιείκειαν. Όταν π.χ. οι νέοι εν ονόματι των φοιτητικών αιτημάτων των, αδιάφορον εάν είναι ορθά ή εσφαλμένα, επιχειρούν (...) να μεταβάλουν μίαν νόμιμον συγκέντρωσιν, δηλαδή συγκέντρωσιν την οποίαν επέτρεψεν η αστυνομία, εις απαγορευμένην πορείαν προς το Υπουργείον Παιδείας, η αστυνομία δύναται να υποχωρήσῃ χωρίς να υποστή μείωσιν ο νόμος της Δημοκρατίας». Γενικότερα ο Π.Κ. αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στην απρόσκοπτη ανάπτυξη δράσεων υπέρ της Ελευθερίας και διαφύλαξης του Δημοκρατικού πολιτεύματος (πρβλ. α. 187Α παρ. 8 Ποιν.Κ.), σε βαθμό ώστε ειδικά ως προς τους νέους, όπως είχε δηλώσει στη Βουλή την 6.3.1980, με αφορμή μια συζήτηση νομοσχεδίου περί Ιδρυμάτων Αγωγής Ανηλίκων, να μη θεωρεί ως αντικοινωνική συμπεριφορά αυτήν «που συνδέεται άμεσα με πολιτικά ελατήρια ή πολιτικούς σκοπούς»³⁹.

Δεχόταν, επομένως, ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ότι η πολιτική αντιπαράθεση, π.χ. σε περίπτωση διαδηλώσεων, δικαιολογεί ένα στοιχείο οξύτητας ή ακόμη και βίας, πολύ περισσότερο μάλιστα όταν αυτοί που εμπλέκονται σε αυτή την αντιπαράθεση είναι νέοι.

Ταυτόχρονα όμως δεχόταν ότι η εν λόγω πολιτική συμπεριφορά σε εποχές δημοκρατίας και ειρήνης έπρεπε να μην υπερβαίνει ορισμένα όρια, διότι διαφορετικά γίνεται καταχρηστική και άρα παράνομη, απαγορευμένη⁴⁰.

38. Πρακτικά, σελ. 882, β' στήλη.

39. Συνεδρίαση Βουλής της 6.3.1980, Πρακτικά, σελ. 1094, α' στήλη. Στην ίδια αυτή συνεδρίαση (Πρακτικά, αυτόθι, β' στήλη), ο Π.Κ. είχε δηλώσει: «Δεν νομίζω ότι πρέπει τα παιδιά των 12 και 13 ετών να προβαίνουν σε πράξεις πολιτικές. Πρέπει να αρχίζουν να σκέπτονται πολιτικά. Εάν όμως προβούν σε πολιτικές ενέργειες δεν σημαίνει ότι πρέπει να χαρακτηρισθεί η ενέργειά τους αυτή αντικοινωνική».

40. Το όριο αυτό της καταχρηστικότητας στην άσκηση των ατομικών πολιτικών

6. Ο Νόμος ως όριο της επιτρεπτής πολιτικής βίας

Πού τοποθετούνται όμως τα δυσδιάχριτα αυτά όρια επιτρεπτής και απαγορευμένης πολιτικής βίας; Σε γενικές γραμμές μπορεί να παρατηρηθεί ότι τα όρια αυτά συμπίπτουν κατά τον Παναγώτη Κανελλόπουλο με το διαχωριστικό όριο, πέραν του οποίου επέρχεται παράβαση του ποινικού νόμου.

Ειδικότερα ως προς τους νέους, αναγνωρίζει ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ότι η ανησυχία ή και η επαναστατικότητά τους «είναι, όπως ακριβώς και ο σταθερός και γαλήνιος λογισμός των ώριμων, πηγή δυνάμεως»⁴¹, παράλληλα όμως θεωρεί ότι τούτο «δεν σημαίνει διόλου ότι όταν αι ανησυχίαι των νέων προσλαμβάνουν μορφήν η οποία αντίκειται εις τον Νόμον, πρέπει ο Νόμος να υποχωρή»⁴². Ακόμη πιο κατηγορηματικός στο θέμα της προάσπισης του Νόμου είναι ο Π.Κ. μία εβδομάδα πριν από το στρατιωτικό πραξικόπημα της 21.4.1967, οπότε, διαισθανόμενος ίσως τα όσα θα επακολουθούσαν, δήλωσε ως Πρωθυπουργός τα εξής: «Δεν είμεθα διατεθειμένοι να προβώμεν εις οιανδήποτε, ούτε την ελάχιστην παραχώρησιν προς οιονδήποτε εις βάρος των νόμων. Οι νόμοι είναι υπεράνω της θελήσεως όλων σας και της Κυβερνήσεως»⁴³.

δικαιωμάτων και ελευθεριών αναδεικνύεται ανάγλυφα και σε ένα ενδιαφέρον κείμενο με τίτλο «Η ιδεολογία της ΕΡΕ», που χρονολογείται περί το 1963 και απόκειται στο Αρχείο Παν. Κανελλόπουλου (βλ. Παύλου Πετρίδη, *Εξουσία και Παραεξουσία στην Ελλάδα (1957-1967)*. Απόρρητα Ντοκουμέντα, Αθήνα: Προσκήνιο, 2000, σελ. 271-279:274). Εκεί μ.ά. αναφέρεται: «Είς τα σύγχρονα Κράτη, των οποίων οι βασικοί νόμοι εθεσπίσθησαν κατά την προκομμουνιστικήν περίοδον της ιστορίας, τα κομμουνιστικά κόμματα, εκεί όπου δεν επεκράτησαν, ποιούνται χρήσιν των χορηγηθέντων εις αυτά ή εις τα άτομα γενικώς ατομικών πολιτικών δικαιωμάτων κατά τρόπον καταφώρως αντιθέτον προς το σκοπόν δια τον οποίον εθεσπίσθησαν και εις μέτρον μη προβλεπόμενον και μη περιεχόμενον εις τας προθέσεις του συνταγματικού νομοθέτου. Τούτο αποτελεί κατάχρησιν δικαιώματος. Η ΕΡΕ δί' όλων των νομίμων μέσων αποβλέπει εις την καταπολέμησιν αυτής της καταχρήσεως δικαιώματος, ίνα προστατευθή το Κράτος Δικαίου από τον μεγαλύτερον δί' αυτό κίνδυνον. Διά τον λόγον αυτὸν ενώ η Ε.Ρ.Ε. είναι φύλαξ των ατομικών ελευθεριών αίτινες αρρήκτως συνδέονται προς την έννοιαν της λαϊκής κυριαρχίας και της δημοκρατίας και προασπίζεται την ακώλυτον άσκησην του, εν τω πνεύματι του Συντάγματος, αντιτίθεται εντόνως προς πάσαν κατά παράβασιν του πνεύματος του Συντάγματος, κατάχρησιν των δικαιωμάτων αυτών.»

41. Συνεδρίαση Βουλής της 8.2.1966, Πρακτικά, σελ. 882, β' στήλη, πρβλ. και Συνεδρίαση της 20.12.1980, Πρακτικά, σελ. 2772, β' στήλη.

42. Συνεδρίαση της 8.2.1966, αντόθι.

43. Βλ. Παν. Κανελλόπουλον, *Ιστορικά Δοκίμια*, Αθήναι 1979² (α' έκδ. 1975), σελ. 175.

7. Επιδοκιμασία της πολιτικής βίας όταν ασκείται κατά ανελεύθερων καθεστώτων

Πάντως ο Π.Κ. δεν απορρίπτει και αντιδέτως –έως ένα βαθμό– δικαιολογεί ως νομοτελειακά αναπότρεπτες τις βομβιστικές ενέργειες, σε περίοδο δικτατορίας.

Όπως εδήλωσε στη Βουλή την 9.6.1981⁴⁴, «Τοποθετήσεις βομβών [στη χώρα μας] έγιναν συχνά. Έγιναν, βέβαια, στο διάστημα της δικτατορίας και ήταν απόλυτα δικαιολογημένες, διότι όπως είπα και είχα την ευκαιρία να τονίσω στη δίκη της Δημοκρατικής Αμυνας την άνοιξη [τέλη Μαρτίου] του 1970, η βία φέρνει τη βία, προκαλεί τη βία⁴⁵». Ερώτημα βέβαια τίθεται εάν ο ίδιος ο Π.Κ. θα κατέφευγε ποτέ σε βίαιες ενέργειες εναντίον ενός ανελεύθερου καθεστώτος. Το ερώτημα αυτό του τέθηκε και τις περισσότερες φορές που παρουσιάσθηκε να καταθέσει ως μάρτυς υπεράσπισης σε δίκες αντιστασιακών. Ο ίδιος απέφυγε να απαντήσει απολύτως καταφατικά σε τέτοιο ερώτημα, υπαινισσόμενος ότι η δική του συμβολή στην αντίσταση εναντίον δικτατορικών καθεστώτων θα έπρεπε να είναι κυρίως «ηθικής μορφής». Συγκεκριμένα, στην προαναφερθείσα δίκη της Δημοκρατικής Αμυνας, όταν ερωτήθη⁴⁶ από τον βασιλικό επίτροπο, εάν θα μπορούσε και ο ίδιος ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος να προχωρήσει σε βομβιστικές ενέργειες, η απάντηση του ήταν ιδιαίτερα συγκρατημένη και μόνον εμμέσως καταφατική: «Δεν ξέρω. Δεν ξέρω. Η χρήση βίας δεν είναι επιτρεπτή, δεν είναι νοητή όπου υπάρχουν άλλοι τρόποι εκδηλώσεως του φρονήματος. Είναι αδιανόητη η χρήση βίας στα δημοκρατικά πολιτεύματα, γιατί η Δημοκρατία δεν έχει ανάγκη από Αντίσταση. Τα καθεστώτα που δεν είναι δημοκρατικά προκαλούν αναπότρεπτες ενέργειες και μάλιστα Αντιστάσεως που δεν είναι μόνον ηθικής μορφής όπως η δική μου». Επίσης στη δίκη της οργάνωσης του αντισμήναρχου ε.α. Αν. Μήνη⁴⁷ τον Φεβρουάριο 1973, σε σχετική ερώτηση απάντησε: «Ο αγών μπορεί να γίνεται με οποιοδήποτε μέσο (...) Ενδια-

44. Πρακτικά, σελ. 6917, β' στήλη (η σειρά των περιοπών είναι εδώ αντίστροφη).

45. Βλ. Διον. Αλικανιώτη (επιμ.), όπ.π. (σημ. 5), σελ. 76: «Πας τις ώφειλε να γνωρίζη ότι η βία προκαλεί βίαν».

46. Αυτόθι, σελ. 78.

47. Αυτόθι, σελ. 137.

φέρει να εξετάζονται ο σκοπός και οι προθέσεις. Οι προθέσεις ήσαν τίμιαι και αξίζουν ηθικής αναγνωρίσεως». Τέλος και στη δίκη του Πατριωτικού Μετώπου τον Νοέμβριο 1967, όπως διηγήθηκε ο ίδιος ο Π.Κ.⁴⁸, σε σχετική ερώτηση του βασιλικού επιτρόπου «Εσείς θα βάζατε βόμβες;», του απάντησε: «Πιθανώς ναι, γιατί δεν είναι βόμβες που θέλουν να θίξουν ένα δημοκρατικό πολίτευμα αλλά μια δικτατορία». Και του ανέφερε ότι οι αρχαίοι Έλληνες δολοφονούσαν τους τυράννους.

Αυτός υπήρξε ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος απέναντι στην πολιτική βία. Την θεώρησε απαράδεκτη τόσο για να την ασκεί κανείς, όσο και για να την υφίσταται, εφόσον βέβαια αυτός που βρίσκεται μπροστά στον πειρασμό ή στην πίεση της βίας θέλει όντως να είναι ελεύθερος και θέλει, κατά τον ωραίο στίχο του Καβάφη στο «Πρώτο Σκαλί», να' ναι «πολίτης εις των ιδεών τήν πόλιν».

---

48. Βλ. Νίτσας Λουλέ-Θεοδωράκη, *Παναγιώτης Κανελλόπουλος*, Αθήνα: Εκδ. Ειρήνη, 1988, σελ. 61.